

КАТЕГОРІЇ “ЗЛОЧИН” І “ПОКАРАННЯ” У ТВОРЧОСТІ
ІВАНА ФРАНКА

У статті піднімається проблематика злочину і покарання в контексті філософсько-правничих поглядів І.Франка.

Ключові слова: злочин, покарання, категорія, фатум, суспільна небезпечність.

Видатний український філософ та юрист ХІХ століття О.Кістяківський справедливо зауважував, що злочин залишається в науці якоюсь загадкою, якимось злом, якому немає іншого пояснення, окрім невідомо звідки виниклої злої волі. Причину цього О.Кістяківський убачав у тому, що в науці кримінального права залишається зневаженням дослідження реальної природи злочинів [1, с.104].

Джерела, які належать до виразотворчої сфери філософування, торкаються саме цього питання.

Велику увагу таким джерелам приділяли В.Бачинін, М.Панов, О.Рябініна [2; 3]. Досліджуючи філософію злочину, ці автори зверталися до творчості Л.Толстого, Ф.Достоевського, Ф.Кафки та ін.

Автор цих рядків має намір звернутися до джерел, які в зазначеному ракурсі ще не досліджувалися. При цьому йдеться не про розкриття філософії злочину або злочинця, а піднімається проблематика такого прочитання письменницької метафори, котре б уможливило виявлення елементів, що мають стосунок до змістового наповнення категорій злочин і покарання.

Насамперед йдеться про творчість І.Франка. У франкознавчих студіях широко досліджено письменницьку, суспільно-політичну діяльність І.Франка (М.Лозинський, С.Єфремов, І.Денисюк та ін.), його філософські (А.Брагінець, М.Третяк), історичні (І.Гуржій, Ф.Шевченко, М.Кравець, М.Возняк, О.Білецький, О.Дей, А.Пашук, М.Нечиталюк), економічні (Д.Вірник, С.Злупко), естетичні, соціологічні погляди. У літературі останніх років проаналізовано діяльність І.Франка як видавця (Б.Якимович), концептуально осмислено філософський світогляд Каменяра (Н.Горбач), з новаторських позицій розглянуто його поезію і прозу (Т.Гундорова, Р.Голод, Б.Тихолоз), у тому числі й специфіку функціонування кримінальних сюжетів (А.Швець).

Однак філософсько-правничий сегмент творчості І.Франка залишився поза увагою науковців. Наша мета полягає в тому, аби в семіотиці Івана Франка виявити інформацію, яку можна буде використати під час проникнення в змістове наповнення категорій злочин та покарання.

Насамперед звернемося до повісті І.Франка “Перехресні стежки”, кульмінаційним моментом якої є вбивство Регіною свого чоловіка. У сучасній науковій літературі цей епізод трактувався в контексті Франкового варіанта натуралістичної доктрини [4, с.84], наголос також ставився на психології та мотивах злочину, засобах передачі психологічного стану вбивці тощо [5, с.110; 201]. Натомість нас у цій сцені цікавитиме не її психологічне навантаження, а філософсько-правниче надзавдання.

Погоджуючись із тим, що в цьому епізоді І.Франко показав процес згасання свідомості жінки, яка вбиває свого чоловіка, перші симптоми її божевілля [5, с.201], зважимо на інший нюанс. На нашу думку, з огляду на психо-емоційний стан героїні (вона чує “страшний голос”, в її уяві “мигають відірвані образи” і т. ін.) [6, с.420], можна припустити, що йдеться про так зване “діонісійське божевілля” в його “неправій” іпостасі, себто у вияві такої “несамовитості”, коли пробуджена енергія починає виходити через імпульси руйнування. Зокрема В.Бачинін, говорячи про таке “божевілля”, зазначав, що в цьому випадку йдеться про збудження волі до насильства і смерті, коли душа, немов просуваючись до безодні хаосу і зазирнувши в неї, сама починає розпадатись, перетворюватись на його подобу [3, с.136].

Саме в такій тональності в “Перехресних стежках” зображено епізод вбивства Регіною свого чоловіка: вона “легенько прикладає вістря сікача до тім’я Стальського – рука її не тремтить – підносить праву з молотком – і швидко щосили чотири рази б’є по тупім краю сікача. Сікач, широкий на добру долоню, весь, аж по тупий край, затонув у мізку... Голова вдарилася до помоста, сікач вискочив із рани, за сікачем потекла кров, змішана з мозком” [6, с.422].

Однак в описі вбивства Стальського “діонісійське божевілля” є наче побічним, воно не набуває статусу стрижня події, як-от, скажімо, це відбувається у творі І.Франка “На дні”, де увага безпосередньо прикута до трансформацій сил руйнування. Згадати хоча б стан убивці в кульмінаційній сцені оповідання: “Насеред казні, підпливаючи кров’ю, лежав труп Андрія, а коло нього, нахилений, клячів Бовдур і мочив руки в його крові... Він клячів над трупом і вдивлювався в його бліде, ще й по смерті хороше лице. І дивна зміна робилася з Бовдуром <...> Здавалося, немов наново людський дух вступає в те тіло, що досі було мешканням якогось біса, якоїсь дикої, звірячої душі... [7, с.316–317].

Натомість у “Перехресних стежках” спостерігається інша домінанта, яка, зберігаючи психологічне навантаження, скеровує увагу в площину філософсько-правничого осмислення “злочину” як акту волевиявлення особи.

Так, у Регіні бажання вбити чоловіка виникло внаслідок постійних принижень, останньою краплею з-посеред яких виявилось те, що Стальський “з усього розмаху вдарив її в лице – раз, і другий, і третій...” і “нахилившись до неї, плюнув їй у лице” [6, с.418].

Саме в цей момент відбувається метаморфоза, яка перетворює Регіну з лагідної, вразливої жінки на холоднокровного потенційного вбивцю. Свідченням цих змін виступає те, що обличчя Регіни уподібнюється до лица Медузи, котра, як відомо з античної міфології, уособлює жінку-вбивцю. “Те лице виглядало страшно – з слідами колишньої краси, оббрукане кров’ю, бліде і з несамовито блискучими очима, воно виглядало, як лице Медузи” [6, с.419].

Певний час Регіна “стоїть німа, недвижна. Не думає нічого. Витріщеними очима вдивляється в полум’я лампи, але не бачить нічого довкола себе...” [6, с.420]. Очевидним є те, що йдеться про “межову” ситуацію, себто про перебування героїні на “межі”, переступ якої мав би означати трансформацію внутрішнього стану в дію. Для реалізації такого переступу бракує лиш незначного поштовху. Саме в цей момент і заявляють про себе вібрації ірраціонального характеру. Наголосимо, що це відбувається лиш після того, як деформований психотравмою емоційний фон засвідчує готовність Регіни до вбивства.

Регіна чує “рев хуртовини знадвору” і “легкий стук до вікна” (з українських народних повір’їв відомо, що так стукає “нечистий”). Вона обертається на звук і тим самим наче відгукується на поклик темноти й хаосу. Мовби підкоряючись цьому поклику, її погляд відразу ж вихоплює з інтер’єру предмети, які тепер уже постають в тій іпостасі, що відповідає її психологічному стану: “... вона помалу обернула лице – і її очі спинилися на отворенім кремені. На полиці кремену лежав сікач, яким вона нині рано колола цукор, і молоток. Вона зупинилася очима на тих предметах...” [6, с.421].

Відчувається, що бажання Регіни позбутися чоловіка переростає в конкретний намір щодо його вбивства. І лише в той момент, коли стає зрозумілим, що в глибині її душі відбулося внутрішнє прийняття рішення, почувся “зично над ухом чужий, брутальний голос... Вона напружила слух, напружила застанову і зрозуміла, що сей голос говорив у нутрі її душі, на дні серця. Вона перелякалася страшенно, бо чула, що там устає якась нова, грізна сила, незалежна від її волі, сильніша від неї. Ще хвилю вона мовчки, німо боролася з тою силою, але та сила була брутальна, непоборима” [6, с.421].

Почутий Регіною “голос” начебто прийшов ззовні, однак заявив про себе не як зовнішня наказова сила, а як ретрансляція внутрішнього стану героїні, і в такий спосіб став чинником трансформації наміру в злочинну дію. Відтак Регіна “простується, сміло йде до стола, легенько прикладає вістря сікача до тім’я Стальського – рука її не тремтить – підносить праву з молотком – і швидко щосили чотири рази б’є по тупім краю сікача” [6, с.422].

Отже, йдеться про потрактування “злочину” як волевиявлення особи навіть за тієї умови, якщо злодіяння начебто відбувається зі спонуки потойбічних сил остільки, оскільки останні виступають не в ролі імперативу, а як чинник трансформації самостійно прийнятого рішення в конкретну дію.

Продемонструвавши, що злочин людини, яка, здавалось би, діє за наказом потойбічних сил, насправді є об’єктивацією її самостійного рішення, І.Франко, який був чудово обізнаний з юриспруденцією, переконливо показав, що злочин є формою особистого волевиявлення людини, а відтак, за допомогою літературних засобів, виформував філософський вектор, скерований в юридичний простір, тобто в площину осмислення “вини” в тому її кримінально-правничому значенні, під яким мається на увазі психічне ставлення особи до вчинюваної дії у формі умислу.

Ця тема знаходить своє продовження в оповіданні І.Франка “Як Юра Шикманюк брів Черемош”. Ідеться про Шикманюка, в якого визріває намір стосовно вбивства людини, що залишила його без засобів до існування. Допоки Шикманюк, повертаючись до села, розмірковував над цим питанням, “по обох його боках, невідступно крок у крок із ним, ішли два велетні, вищі головами над смереки, а незримі смертним очам” [8, с.415]. Йдеться про Білого ангела, який начебто мав на меті відвернути Юру від убивства, та Чорного демона, зацікавленого в тому, аби злочин стався. З їхньої бесіди стає зрозумілим, що ані Білий ангел не може відвернути Шикманюка від вбивства, ні Чорний демон не здатен примусити чоловіка здійснити злочин. “Я тут не борець, – заявляє у зв’язку із цим демон, – не переможець, а тільки інтелігентний свідок, математик, що підводить суму, та іноді ... *tertius gaudens* ... (третій, що радіє)” [8, с.415–416].

Очевидним стає, що, попри зацікавленість Білого ангела та Чорного демона у вигідному для них перебігу подій, ані перший, ані другий не в стані нав’язати людині свою волю. З подальших перипетій випливає, що ангел та демон лише здатні вплинути на обставини, з урахуванням яких людина самостійно приймає власне рішення.

Отже, йдеться про явище, коли зовнішні обставини приймають той чи інший характер, відповідно до глибинних властивостей індивідуума. Саме від них, незалежно від ситуативних емоційних нашарувань, залежать і рішення, і вчинок особи. У такий спосіб І.Франко знов-таки вирішив проблематику “злочину” як вольової дії людини.

В іншому ракурсі він осмислює “злочин” у повісті “Петрії і Довбушуки”. У сучасній науковій літературі при розгляді цього твору увага зосереджувалася на родовій генезі злочину, аналізувався підпорядкований готичній концепції стиль, досліджувалися авантюрно-пригодницький, фантастичний, сентиментально-моралізаторський і реалістичний плани повісті [5]. Відтак, оминаючи ці питання як скрупульозно розроблені, зосередимось на аспекті, який залишився поза увагою науковців.

У зв’язку із цим насамперед заакцентуємо на здійсненому у творі логічному наголосі на тому, що, згідно із заповітом, скарбами Довбуша можна було скористатися за умови, якби між Петріями та Довбушуками настала злагода. Ці гроші повинні були піти “на добро народа”, “послужити задля великої справи піднесення нашого народу”, “піднести, просвітити той нарід, показати йому, хто він, кому він служить і служив і чим він був колись...” [9, с.37–38].

Цю справу Олекса Довбуш склав на свого побратима – отамана Івана Петрія та його рід. Нащадки Довбуша, які проявили себе як лінивці й марнотратники, не пристали на це, маючи на меті загарбати скарб на свою користь. У зв’язку із цим Довбушуки вдаються до низки злочинів: Олекса Довбушук здійснює замах на життя Петрія; Демко Довбушук убиває свого батька; Демчиха отрує матір Демка та Олекси; Ленько Довбушук убиває Петрія, Сенько здійснює замах на життя Андрія (випадково вбиває матір його дружини); у першій редакції твору Сенько вбиває й свого старшого брата Олексу.

Через це Бог надсилає на них “тяжкий допуст”, тобто унеможливорює доступ до скарбів, унаслідок чого не знайти “ані стежки, ані деберки, ані входу до ясині” [9, с.123].

Зрозуміло, що тема скарбів Довбуша й перекриття до них доступу – це метафора. На наш погляд, вона тамує в собі важливу філософську значимість. Адже злочини Довбу-

шуків, наче переплітаючись між собою, фактично стають уособленням “злочину” як явища. Саме в ролі узагальнення “злочин” виступає як такий, що унеможлиблює доступ до скарбів, призначених для піднесення народу, просвіти, пробудження ідеалів національного самоусвідомлення.

Отже, “злочин”, перекриваючи доступ до скарбів, унеможлиблює їх використання. У кінцевому результаті потерпає увесь народ – адже скарби призначені для освіти українського народу, пробудження його національної самосвідомості. У цій ситуації “злочин”, як такий, що перешкоджає пробудженню національного самоусвідомлення, виступає небезпечним для народу. Таким чином, через метафору виформовується вектор до потрактування суспільної небезпечності злочину в національних параметрах, себто з таким логічним наголосом, що вказує на його небезпечність для нації.

Утім, у цьому лабіринті значень міститься ще один важливий підтекст. Маємо на увазі підняту Іваном Франком філософсько-правничу проблему, суть якої зводиться до питання стосовно того, чи здатне прислужитися добру чи пак гуманістичним ідеалам те, що здобуто (навіть із найкращими намірами) через пролиття крові.

Ця проблема безупинно хвилювала українських поетів, письменників, філософів. Особливо виразно вона прозвучала у творчості Т.Шевченка.

Однак в І.Франка ця тема набуває специфічних рис. Адже, попри те, що в повісті “Петрії і Довбушуки” романтичний герой (“благородний розбійник”) Довбуш розкаюється в тому, що здобув гроші кров’ю, все одно вони, скроплені кров’ю, не можуть послужити добрій справі.

Тема абсурдності пролиття крові зі шляхетними намірами пізніше особливо виразно була розвинута В.Винниченком у романі “Сонячна машина”, де у вуста Рудольфа було вкладено слова: “Але я не вірю, що трутами, вбивствами, смертю можна творити життя. Це логічний абсурд. Терор – це самовбивство для тої самої ідеї, яка його вживає... я певен, що люди можуть і повинні порозумітися не шляхом боротьби, насили і самотищення, а шляхом розуму, науки й праці” [10, с.115].

У Франковій творчості проблема абсурдності пролиття крові зі шляхетними намірами прозвучала в унісон із темою моральних якостей людини, яка бере на себе відповідальність проповідувати гуманістичні ідеали. Відгук останньої відчутний і у Франковому баченні образу Каїна.

Попри те, що, трактуючи байронівського Каїна, І.Франко вбачав у цьому персонажі доведений до розпуки дух, що виріс під гнітом авторитету (що певною мірою можна віднести й до Франкового Каїна), специфіка розв’язки однойменного твору І.Франка дає підстави стверджувати, що в підтексті образу його Каїна тамується відблиск проблематики, про яку йшлося вище. Адже Каїн І.Франка йде до людей із найкращими намірами. Однак сліпий Мелех поцілює його з лука. Очевидним є те, що йдеться про символіку так званого духовного пострілу. І справа не лише в тому, що прагнення Каїна донести до людей пізнану ним істину стосовно того, що “чуття, великая любов – ось джерело життя!” наштовхується на людське нерозуміння, а й у тому, що просвітительська гуманістична ідея, проголошена устами братовбивці, в принципі, не може бути прийнятою. Пізніше ця тема знайшла своє продовження у “Вершниках” Ю.Яновського.

В іншому творі І.Франка – “Основах суспільності” – злочин фігурує в контексті проблематики фаталізму. Очевидним є те, що йдеться не про властиву тогочасній модерній літературі моду на фаталізм, а про прагнення долучитися до вирішення філософської проблеми, яка в історичному розрізі не оминула жодної з епох. Ідеться про проблематику злочину та покарання на тлі уявлень про фатум.

Натяк на фатальний характер убивства, скоєного в “Основах суспільності”, прочитується не лише там, де йдеться про неусвідомлене батьковбивство, яке асоціюється з фатальним батьковбивством у трагедії Софокла “Едіп-цар”, а й у тому, що, скоївши злочин, Адаєв тікає до Львова, і його, подібно до Есхілового Ореста (із трагедії “Орестея”), переслідують родові месниці фурії: “... До того далекого таємного города гонять його такі фурії, котрих один вид міг би не одного з них душу заморозити смертельним жахом” [11, с.183].

У цьому епізоді виникають асоціації з Есхіловим Орестом, який, попри те, що скоїв вбивство за рішенням фатуму, змушений був тікати від фурій до тих пір, доки не постав перед судом. Ця асоціація дає підстави говорити про те, що у вищенаведеному фрагменті з твору І.Франка “Основи суспільності” міститься підтекст стосовно неминучості правосудності навіть у тому випадку, якщо скоєння злочину носить фатальний характер.

Водночас в епізоді втечі Адася, перелідуваного фуріями, що в пізнішій європейській традиції уособлюють собою докори сумління, І.Франко, відобразив у тому числі й ті внутрішні страждання, що в будь-якому випадку наздоганяють злочинця.

Усю реальну силу таких страждань І.Франко показав в оповіданні “Ріпник”. Здавалось би, попервах Ганка, яка вбила свою суперницю Фрузю, почувалася нормально. Однак уже “по кількох тижнях вона поблідла, пожовкла, змарніла. Її знов учепилися страхи, вона не могла сама спати, зривалася вночі, кричала, розщибала собою” [12, с.97]. Із часом образ убитої Фрузі починає переслідувати Ганку: “... Ой, лізе, лізе! Ой, простягає руки! Ой, ловить мене! Держить! Не пускає! Ой, ой, ой! Ратуйте!.. Адить, рука зовсім обігніла з м’яса, сама кість, а держить, мов у кліщах!..” [12, с.106]. Навіть шандарі, які прийшли заарештовувати Ганку, котра “по довгих безсонних днях і ночах перший раз спала глибоким, майже мертвецьким сном”, “зирнувши на труп’яче, висохле Ганчине лице, зісане страшною внутрішньою мукою, не мали серця будити її...”

– Ну, ну, нехай спить, – мовив стиха війт. – Ми підождемо надворі” [12, с.110].

За цих обставин пророчими виявляються промовлені напередодні до Ганки слова баби Орини: “... Видиш, ти гадала, що утайш усе. І що тобі з того, що утайла перед людьми, коли ж бог усе знає. Бачиш, він діткнув тебе своїм пальцем, і що з тебе нині! Адже ж хоч би тебе були повісили на шибениці, то не було би й десятої часті тої муки, що ти перетерпіла досі” [12, с.106].

Отже, у творах Івана Франка йдеться про потрактування злочину як волевиявлення особи, що виформовує вектор, скерований у юридичний простір, тобто в площину осмислення вини в тому її кримінально-правничому значенні, під яким мається на увазі психічне ставлення особи до вчинюваної дії у формі умислу. Водночас І.Франко підводить до думки стосовно злочину, як протиправного діяння, в розумінні порушення як природного, так і законодавчого права.

1. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением Начал Русского Уголовного Законодательства / А. Ф. Кистяковский. – [2-е испр. и значит. доп. изд.]. – К. : Тип. И. и. А. Давиденко, 1882. – Ч. 1 : Часть общая. – 930 с.
2. Бачинин В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачинин. – Х. : Фолио, 1999. – 607 с.
3. Бачинин В. Філософія злочину в “Крейцеровій сонаті” Л. Толстого / В. Бачинин, О. Рябініна // Вісник Академії правових наук України. – Х. : Право, 1997. – № 2. – С. 131–140.
4. Голод Р. Натуралізм у творчості Івана Франка : до питання про особливості творчого методу Каменяра / Р. Голод. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 108 с.
5. Швець А. І. Злочин і катарсис : кримінальний сюжет і проблеми художнього психологізму в прозі Івана Франка / А. І. Швець ; Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Л. : [б. в.], 2003. – 236 с.
6. Франко І. Перехресні стежки / І. Франко // Іван Франко. Твори : в 20-ти т. / [ред. кол. : О. Є. Корнійчук, О. І. Білецький, П. С. Козланюк та ін.]. – К. : Вид-во худ. літ-ри, 1951. – Т. 7. – С. 185–443.
7. Франко І. На дні / І. Франко // Іван Франко. Твори : в 20-ти т. / [ред. кол. : О. Є. Корнійчук, О. І. Білецький, П. С. Козланюк та ін.]. – К. : Вид-во худ. літ-ри, 1955. – Т. 1. – С. 270–317.
8. Франко І. Як Юра Шикманюк брів Черемош / І. Франко // Іван Франко. Твори : в 20-ти т. / [ред. кол. : О. Є. Корнійчук, О. І. Білецький, П. С. Козланюк та ін.]. – К. : Вид-во худ. літ-ри, 1950. – Т. 4. – С. 399–443.
9. Франко І. Петрії і Довбушуки (друга редакція) / І. Франко // Іван Франко. Твори : в 20-ти т. / [ред. кол. : О. Є. Корнійчук, О. І. Білецький, П. С. Козланюк та ін.]. – К. : Вид-во худ. літ-ри, 1951. – Т. 5. – С. 5–148.
10. Винниченко В. К. Сонячна машина / В. К. Винниченко ; післямова Павла Федченка. – К. : Дніпро, 1989. – 619 с.
11. Франко І. Основи суспільності / І. Франко // Іван Франко. Твори : в 20-ти т. / [ред. кол. : О. Є. Корнійчук, О. І. Білецький, П. С. Козланюк та ін.]. – К. : Вид-во худ. літ-ри, 1951. – Т. 7. – С. 5–183.
12. Франко І. Ріпник / І. Франко // Іван Франко. Твори : в 20-ти т. / [ред. кол. : О. Є. Корнійчук, О. І. Білецький, П. С. Козланюк та ін.]. – К. : Вид-во худ. літ-ри, 1955. – Т. 1. Автобіографічні матеріали. Оповідання. – С. 76–111.

The article dwells upon the peculiarities of I.Franko's vision of the "crime" and the "punishment" connecting with the juridical problems.

Key words: *crime, punishment, category, fatalism.*